

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Ideologische oriëntatie en stemgedrag

Suijkerbuijk, P.; Weegen, Th. van der

Citation

Suijkerbuijk, P., & Weegen, T. van der. (1992). Ideologische oriëntatie en stemgedrag. *Acta Politica*, 27: 1992(3), 347-365. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3450003>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3450003>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Commentaar en discussie

Ideologische oriëntatie en stemgedrag

P. Suijkerbuijk en Th. van der Weegen

Inleiding

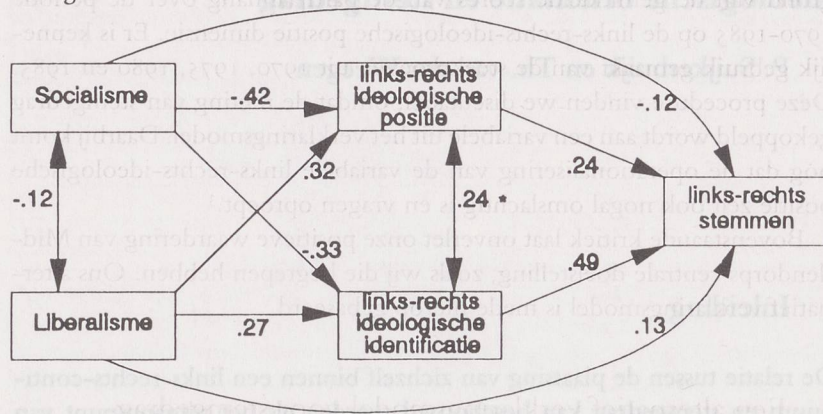
De relatie tussen de plaatsing van zichzelf binnen een links-rechts-continuüm en stemgedrag kan beschouwd worden als het uitgangspunt van Middendorp (1989b). Met verwijzing naar andere auteurs wordt gewezen op het problematische karakter van deze relatie. Genoemd worden het tautologische en theoretisch weinig interessante karakter van de betreffende relatie, alsmede de inhoudelijke 'leegte' danwel onbepaaldheid van de verklarende factor (1989b: 185).¹

Middendorp ontwikkelt verschillende verklaringmodellen met als sluitstuk een model van tien variabelen (1989b: 182, figuur 5), waarmee 60% van de variantie in stemgedrag wordt verklaard. In dit model is intentioneel stemgedrag op omslachtige en tevens discutabele wijze geoperationaliseerd en zijn verschillende variabelen uit het ideologische links-rechts domein opgenomen als determinanten van stemgedrag. Het model sluit aan bij zijn doelstelling: het plaatsen van de eigen links-rechts ideologische identificatie (in het vervolg links-rechts-zelfplaatsing genaamd) en het effect ervan op stemgedrag, in de context van de effecten van een inhoudelijk gedefinieerde ideologische links-rechtsvariabele ('links-rechts-ideologische positie' genaamd) en haar filosofische onderbouwende variabelen socialisme en liberalisme (1989b: 172 en 185). Wanneer we de vijf sociaal-structurele kenmerken (leeftijd, opleiding, subjectieve klasse, inkomen en religie/kerkgang) uit het model halen, dan resteert de kern van zijn verklaringmodel en daarvoor zal in dit artikel een verbeterd alternatief worden geformuleerd, dat empirisch zal worden gevalideerd aan de hand van dezelfde gegevens als Middendorp ter beschikking stonden.

In figuur 1 staat dit kernmodel van Middendorp (1989b: 180) weergegeven. We achten het een verdienste van Middendorp dat hij getracht heeft de links-rechts-zelfplaatsing ook inhoudelijk te duiden in termen van ideologische oriëntatie en we beschouwen dit als zijn centrale doelstelling.

Figuur 1: Determinanten van links-rechtsstemgedrag (model Middendorp)

* Middendorp vermeldt uitdrukkelijk dat het hier om een correlatie zonder causaliteit gaat

Daarom is het verwonderlijk dat nergens in de tekst de verklaarde variantie van de links-rechts-zelfplaatsing wordt vermeld.²

Kanttekeningen bij een verklaringmodel voor stemgedrag

Tegen Middendorps kernmodel hebben we twee bezwaren. Ten eerste staat het model op enigszins gespannen voet met de doelstelling. In het model wordt géén causaal verband verondersteld tussen links-rechts-ideologische *positie* en links-rechts-ideologische *identificatie*, met als argument: '... aangezien beide richtingen hier in principe mogelijk lijken' (1989b: 179). Dit argument vinden we merkwaardig aangezien de doelstelling luidt: 'In deze studie gaat het erom deze identificatie te confronteren met een inhoudelijk geconceptualiseerde dimensie van ideologische links-rechtsposities ...' (1989b: 172). We vragen ons af in hoeverre de labels van sommige modelvariabelen versluisend werken. Per slot van rekening wordt met de variabele links-rechts-ideologische positie toch de houding ten aanzien van sociaal-economische gelijkheid gemeten, zoals ook in de tekst (1989b: 174) wordt gesteld. De relatie tussen positie en identificatie betreft in feite de relatie tussen houding ten aanzien van sociaal-economische gelijkheid en links-rechts-zelfplaatsing. Deze relatie kan naar onze mening zeer wel causaal opgevat worden. Trouwens, in een parallelstudie (Middendorp 1989a: 72) gebeurt dat ook.

Het tweede bezwaar betreft de omslachtige en discutabele operationalisering van stemgedrag. Dat de operationalisering van stemintentie,

geïnterpreteerd in links-rechts termen, omslachtig is, blijkt uit de vermelde procedure (1989b: 176). De partijen zijn geordend van links naar rechts op grond van de gemiddelde scores van de partijaanhang over de periode 1970-1985 op de links-rechts-ideologische positie dimensie. Er is kenmerklijk gebruik gemaakt van de steekproeven uit 1970, 1975, 1980 en 1985. Deze procedure vinden we discutabel, omdat de meting van stemgedrag gekoppeld wordt aan een variabele uit het verklaringmodel. Daarbij komt nog dat de operationalisering van de variabele links-rechts-ideologische positie zelf ook nogal omslachtig is en vragen oproept.³

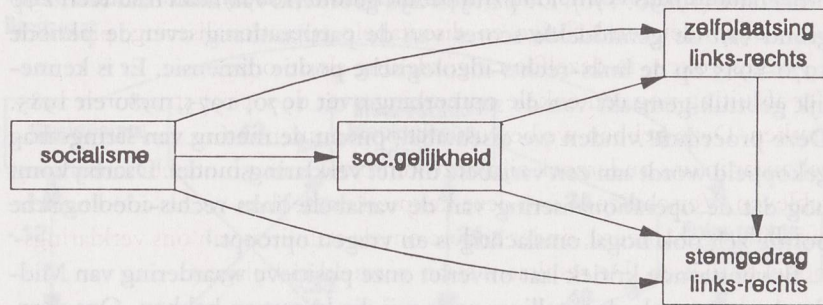
Bovenstaande kritiek laat onverlet onze positieve waardering van Middendorps centrale doelstelling, zoals wij die begrepen hebben. Ons alternatief verklaringmodel is mede hierop gebaseerd.

Een alternatief verklaringmodel voor stemgedrag

Uitgangspunt van ons model is het begrip ideologische oriëntatie. Met Kuypers (1973: 194) verstaan we onder een 'ideologie': een samenhangend geheel van voorstellingen en beginselen, met behulp waarvan een persoon of groepering zijn positie en zijn beleid bepaalt en rechtvaardigt. De politieke stroming welke aangeduid wordt met de term 'socialisme' is een concreet voorbeeld van een ideologische oriëntatie. Het leidend beginsel van 'socialisme' wordt wellicht het sterkst gesymboliseerd met de term gelijkheid in het algemeen en met streven naar sociaal-economische gelijkheid meer in het bijzonder. De mate waarin men voor of tegen het socialisme stelling kiest, zal – naar verwachting – consequenties hebben voor iemands standpunt inzake sociaal-economische gelijkheid. Zeker in de Nederlandse situatie kunnen de attitude ten aanzien van socialisme en het standpunt inzake sociaal-economische gelijkheid gevat worden in een links-rechts kader. Met andere woorden: scores van respondenten op deze variabelen geven zowel een indicatie voor de links-rechts-zelfplaatsing als voor stemgedrag (actueel of intentioneel). We volstaan met deze korte theoretische schets als onderbouwing van een verklaringmodel (figuur 2), waarin de consistente samenhang tussen de vier variabelen voorop staat.

Vergeleken met het kernmodel van Middendorp is ons verklaringmodel nog eenvoudiger, omdat we bewust 'Liberalisme' als determinant van stemgedrag geschrapt hebben. Onze doelstelling is immers aan te tonen dat (intentioneel) stemgedrag zeer wel verklaard kan worden vanuit één bepaalde ideologische oriëntatie c.q. politieke attitude. Wanneer 'Socialisme' op min of meer adequate wijze gemeten is, valt toch te verwachten dat de mate waarin men van een liberaal (liberalistisch) standpunt blijkt

Figuur 2: Alternatief verklaringmodel voor stemgedrag

geeft, weerspiegeld wordt in de score op de Socialisme-schaal. De zeer geringe correlatie tussen Socialisme en Liberalisme in het kernmodel van Middendorp ($r = -.12$) roept bij ons dan ook vragen op naar het adequate karakter van deze metingen.

Rekening houdend met de eerder vermelde kanttekeningen, sluit ons verklaringmodel optimaal aan bij het kernmodel van Middendorp. Naast overeenkomsten zijn er ook enkele verschillen te signaleren met betrekking tot de concrete meting van de modelvariabelen. Voor een operationalisering van de variabelen en een empirische verificatie van het model maken we gebruik van het databestand 'Culturele Veranderingen in Nederland (1985)'.⁴

In bijlage 1 wordt de precieze operationalisering vermeld van de modelvariabelen:

- *socialisme*: directe meting van de mate waarin de kiezer zich als socialistisch of antisocialistisch beschouwt. Wat de gevolgen zouden zijn voor ons verklaringmodel, wanneer we – evenals Middendorp – een indirecte meting van 'Socialisme' zouden hanteren, staat beschreven in bijlage 2.
- *sociale gelijkheid*: indirecte meting van standpunt inzake sociaal-economische gelijkheid. Deze bijzonder eenvoudige en tevens betrouwbare meting blijkt een uitstekend alternatief te zijn voor de nogal complexe meting van 'links-rechts ideologische positie' uit het model van Middendorp, zowel inhoudelijk als correlatieel.
- *zelfplaatsing*: rechtstreekse plaatsing door de respondent van zichzelf op een vijfpuntsschaal van links naar rechts. Dit is precies dezelfde meting als de 'links-rechts ideologische identificatie' in het model van Middendorp.
- *stemgedrag*: politieke partijen geordend op basis van de gemiddelde partijrating op een links-rechtsschaal.⁵

Wanneer Middendorp uiteindelijk dezelfde rangordening mocht hanteren als vermeld in zijn parallelstudie (1989a), dan resulteert zijn bijzonder omslachtige en discutabele operationalisering, praktisch gesproken, in dezelfde rangordening als de onze.

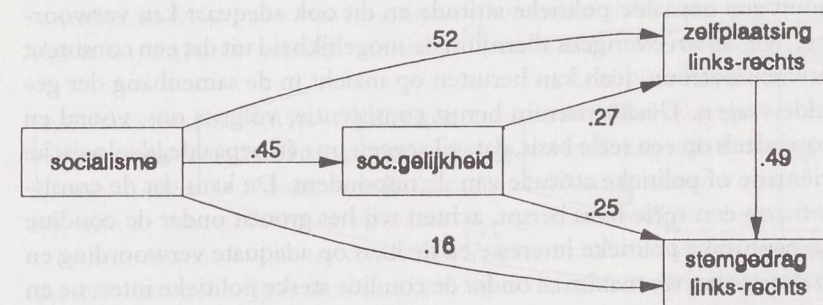
Ter afsluiting nog een enkele opmerking over de sociaal-structurele kenmerken. Deze hebben we bewust niet opgenomen in ons verklaringmodel, maar in ons onderzoek zijn deze kenmerken niet buiten beschouwing gebleven. Verschillende van deze kenmerken hebben we als conditionele variabelen gehanteerd, onder andere om de stabiliteit van ons verklaringmodel te toetsen. De resultaten staan vermeld in bijlage 3.

Toetsing van het verklaringmodel voor stemgedrag

Wij maken gebruik van de steekproef die gebaseerd is op personen van 18 jaar en ouder ($N = 1895$), omdat we vergelijkingen met 'kiezersonderzoek' mogelijk willen houden.⁶ Het verklaringmodel toetsen we door middel van multiële regressieanalyses. Respondenten met ontbrekende scores op een of meer variabelen laten we buiten beschouwing. Voor elke regressieanalyse vermelden we het aantal respondenten (N), de correlatiematrix en de verklaarde variantie.

Uit deze onderzoeksresultaten (figuur 3) kunnen de volgende conclusies getrokken worden. De vier modelvariabelen hangen onderling inderdaad consistent samen. Voorts blijkt dat het effect van standpunt inzake sociaal-

Figuur 3: Determinanten van stemgedrag ($N = 1090$)
Alle pad-coëfficiënten zijn statistisch significant ($p < .001$)

correlaties:

socialisme	1.00			
soc. gelijkheid	.45	1.00		
zelfplaatsing	.65	.51	1.00	
stemgedrag	.58	.56	.71	1.00

verklaarde varianties:

soc. gelijkheid	.20
zelfplaatsing	.48
stemgedrag	.58

economische gelijkheid op de links-rechts-zelfplaatsing en op intentioneel stemgedrag voor een groot deel op rekening komt van de attitude ten aanzien van socialisme. Bovendien kan men stellen dat de links-rechts-zelfplaatsing weliswaar het sterkste direct effect heeft op stemgedrag (.49), maar dat het totaal effect van de attitude ten aanzien van socialisme op intentioneel stemgedrag het grootst is (direct effect = .16 en indirect effect = .42). Daarom beschouwen we de attitude ten aanzien van socialisme als de belangrijkste determinant van (intentioneel) stemgedrag. Wel kan men stellen dat het indirect effect voornamelijk via de links-rechts-zelfplaatsing tot stand komt. Kort samengevat luidt de conclusie: de mate waarin men zich als socialistisch of antisocialistisch beschouwt, heeft directe gevolgen voor de mate waarin men voor of tegen sociaal-economische gelijkheid is en voor de mate waarin men zichzelf links danwel rechts beschouwt en heeft tevens via laatstgenoemd kenmerk evenzeer belangrijke gevolgen voor intentioneel stemgedrag en wel overeenkomstig de verwachtingen. De empirisch geconstateerde consistentie sluit direct aan bij het theoretisch uitgangspunt van ons model.

Validering van het model

Nogal voor de hand liggend is de vraag onder welke conditie deze consistente samenhang het sterkst tot uiting komt. Nu is het duidelijk dat consistente relaties in het verklaringmodel een weerspiegeling zijn van overwegend consistente antwoordpatronen. Naar onze mening zal een antwoordpatroon consistentere zijn, naarmate een respondent daadwerkelijk denkt en handelt vanuit een bepaalde ideologische oriëntatie, of meer specifiek vanuit een bepaalde politieke attitude en dit ook adequaat kan verwoorden. We sluiten overigens allerminst de mogelijkheid uit dat een consistent antwoordpatroon deels kan berusten op inzicht in de samenhang der gestelde vragen. Desalniettemin berust consistentie, volgens ons, vooral en grotendeels op een reële basis, dat wil zeggen op een bepaalde ideologische oriëntatie of politieke attitude van de respondent. De kans dat de consistentie op een reële basis berust, achten wij het grootst onder de conditie van een sterke politieke interesse en de kans op adequate verwoording en inzicht achten we maximaal onder de conditie sterke politieke interesse en hoge opleiding. Bij de verdere toetsing van ons verklaringmodel zullen we derhalve opleidingsniveau en de mate van politieke interesse als conditionele variabelen hanteren.

Kort samengevat: we veronderstellen dat de consistente samenhang het sterkst tot uiting komt onder de volgende condities:

Tabel 1: Overzicht van verklaarde varianties in de regressieanalyses.

	Allen*	condities		
		(1)	(2)	(3)
verklaarde variantie van				
soc. gelijkheid:	.20	.36	.35	.40
zelfplaatsing:	.48	.60	.64	.73
stemgedrag:	.58	.74	.70	.86
steekproefomvang vooraf N =	1895	208	353	79
in regressieanalyse N =	1090	164	247	67
	58%	79%	70%	85%

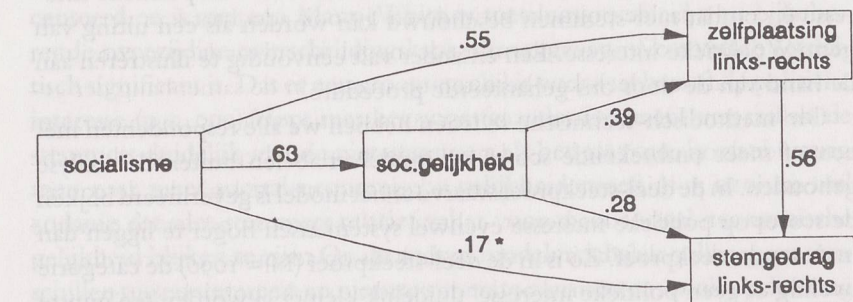
* de cijfers in deze kolom zijn reeds eerder vermeld en zijn louter ter vergelijking opgenomen

- (1) sterke politieke interesse (var491, score 1),
- (2) hoog opleidingsniveau (var006, score 6 of 7) en
- (3) a fortiori de combinatie van beide condities: sterke politieke interesse én hoge opleiding.

We zullen ons verklaringmodel opnieuw toetsen onder de gestelde condities. Naast een overzichtstabel presenteren we korthedshalve alleen de multipel regressieanalyses voor laatstgenoemde conditie. Juist onder deze conditie wordt ons verklaringmodel het zwaarst beproefd, van-

Figuur 4: Determinanten van stemgedrag onder de conditie sterke politieke interesse én hoge opleiding (N = 67)

Alle pad-coëfficiënten zijn statistisch significant ($p < .001$), tenzij anderszins vermeld.* $p < .04$

correlaties:

socialisme	1.00			
soc. gelijkheid	.63	1.00		
zelfplaatsing	.80	.74	1.00	
stemgedrag	.79	.80	.90	1.00

verklaarde varianties:

soc. gelijkheid	.40
zelfplaatsing	.73
stemgedrag	.86

wege de zeer kleine steekproefomvang.

Enkele opmerkingen en conclusies bij tabel 1 en figuur 4. Het verklaringmodel dat betrekking heeft op de steekproef als geheel vertoont ook verhoudingsgewijs de grootste uitval door uitsluiting van de 'missing values'. Vanzelfsprekend komt een groot deel van deze uitval op rekening van de variabele intentioneel stemgedrag. De vraag naar intentioneel stemgedrag werd niet gesteld aan degenen die niet zouden gaan stemmen of dit niet wilden zeggen.⁷

De veronderstelde consistente samenhang blijkt inderdaad het sterkst te zijn onder de laatste conditie: sterke politieke interesse én tevens hoge opleiding. De *r*-correlaties, pad-coëfficiënten en verklaarde varianties spreken duidelijke taal. Nadere beschouwing van figuren 3 en 4 en van tabel 1 laat zien dat steeds hetzelfde verklaringmodel empirisch aangetoond wordt en dat het model – geheel volgens de verwachting – sterker geldt naarmate strengere condities aan de respondenten worden gesteld. Dit betekent dat het theoretisch uitgangspunt van ons verklaringmodel plausibel genoemd mag worden.

Restricties aan het model

Het is merkwaardig dat in een aantal studies over de verklaring van stemgedrag weinig of geen aandacht wordt besteed aan het kenmerk *politieke interesse*. Inderdaad merkwaardig en niet alleen of niet zozeer omdat de verklaringskracht van ons model zo groot is onder de conditie 'sterke politieke interesse', maar ook en vooral omdat de reikwijdte van verklaringmodellen voor stemgedrag sterk varieert met de mate van politieke interesse én omdat niet-stemmen beschouwd kan worden als een uiting van geringe politieke interesse. Een en ander valt eenvoudig te illustreren aan de hand van de door ons gehanteerde procedure.

Om methodisch-technische redenen hebben we alle respondenten met een of meer ontbrekende scores op modelvariabelen buiten de analyse gehouden. In de deel-steekproef waarvoor het model is geverifieerd blijken de scores op politieke interesse evenwel systematisch hoger te liggen dan in de totale steekproef. Zo is in de deel-steekproef (*N* = 1090) de categorie 'weinig of geen politieke interesse' duidelijk kleiner geworden ten gunste van de categorie 'sterke of gewone politieke interesse', terwijl de midden-categorie 'matige politieke interesse' in relatieve omvang gelijk blijft.

Hetzelfde verband tussen ontbrekende of ontwijkende antwoorden op de modelvariabelen en politieke interesse wordt in tabel 2 geïllustreerd. Voor drie niveaus van politieke interesse worden de percentages vermeld

Tabel 2: Overzicht van non-response

	Allen	politieke interesse		
		geen	matig	sterk
% missing values m.b.t.				
socialisme:	13,1	35,8	11,6	3,9
soc. gelijkheid:	13,8	23,0	13,1	6,3
zelfplaatsing:	10,5	27,7	10,0	4,3
stemgedrag:	28,2	51,9	25,4	12,9
% uitval in regressieanalyse vanwege missing data	42%	70%	42%	21%

die op de modelvariabelen als onbruikbaar zijn geëlimineerd. In de achterevolgende kolommen treft men de steekproef als geheel (*N* = 1895), de categorie zonder politieke interesse (*N* = 235), de categorie met matige politieke interesse (*N* = 544) en de categorie met sterke politieke interesse (*N* = 208). De conclusie is duidelijk: naarmate kiezers een geringere politieke interesse hebben, is de kans groter dat ze op variabelen die verklarend zijn voor stemgedrag, onbruikbare antwoorden geven, waardoor de reikwijdte van het verklaringmodel beperkt wordt.

Een kwestie van totaal andere orde vormen de *niet-stemmers*. In Midden-dorps en ons model zijn ze buiten beschouwing gebleven, terwijl het qua realiteit een substantieel deel van het electoraat uitmaakt. Omdat het in deze studie niet gaat om een verklaringmodel voor het al dan niet stemmen, volstaan we met een vergelijking van degenen die zeggen niet te gaan stemmen (*N* = 216) met degenen die zeggen wel te gaan stemmen (*N* = 1532). In tabel 3 staan voor beide groepen de modelvariabelen gepercenteerd en is met een Mann-Whitney toetsingsgrootte *z* en bijbehorende tweezijdige overschrijdingskans *p* aangegeven of het verschil statistisch significant is. Dat er een groot verschil is voor wat betreft de politieke interesse (*p* = .000) klopt met het voorafgaande. Eveneens verschillen de stemmers duidelijk van de niet-stemmers als het gaat om de mate waarin men naar meer sociaal-economische gelijkheid streeft (*p* = .010) en wel zodanig dat niet-stemmers relatief vaker voor meer sociaal-economische gelijkheid blijken te zijn. Op de andere modelvariabelen vallen geen verschillen tussen stemmers en niet-stemmers te constateren, noch op de vraag of men zichzelf (anti)socialistisch beschouwt (*p* = .069), noch naar de mate waarin men zichzelf links danwel rechts typeert (*p* = .466). Beide modelvariabelen geven wel een frappant hoge non-response onder de niet-stemmers (respectievelijk 27.4% en 25.5%) te zien.⁸ In het algemeen geldt de volgende stelling: elk verklaringmodel van stem-

Tabel 3: Vergelijking stemmers met niet-stemmers

Gaat stemmen:	Politieke Interesse					N	100%	1520	z = -11.13
	ja	sterk	gewoon	matig	weinig				
neen	4.2%	14.2%	23.1%	21.7%	36.8%				
Gaat stemmen:	Socialistisch - Antisocialistisch					N	100%	1369	z = -1.82
	ja	zeer	gematigd	neutraal	gematigd				
neen	11.0%	43.8%	23.6%	14.9%	6.6%				
Gaat stemmen:	Sociale gelijkheid					N	100%	1338	z = -2.58
	ja	voor!	voor	neutraal	tegen				
neen	13.1%	43.7%	29.3%	13.2%	.7%				
Gaat stemmen:	Links-rechts zelfplaatsing					N	100%	1412	z = -.73
	ja	zeer	gematigd	noch/	gematigd				
neen	links	rechts	noch	rechts					
	7.1%	32.6%	21.0%	34.1%	5.2%				
	6.2%	18.6%	44.7%	25.5%	5.0%				

gedrag, in casu partijkeuze, heeft per definitie slechts betrekking op een deel van het electoraat en wel op het politiek meer geïnteresseerde deel. Enige terughoudendheid inzake uitspraken over 'het electoraat' lijkt ons dan ook op zijn plaats.

Besluit

Het nogal complexe tien-variabelenmodel van Middendorp, ter verklaring van stemgedrag, kan zonder bezwaar letterlijk gehalveerd worden. Bij deze operatie bestaat het linker gedeelte van het model uit een vijftal sociaal-structurele kenmerken, terwijl het rechter gedeelte overeenkomt met onze weergave ervan in figuur 1. Gelet op de doelstelling van Middendorp is het vijf-variabelenmodel uit figuur 1 het meest relevant. Op basis van dit model wordt 58% van de variantie in stemgedrag verklaard (1989b: 180). De vijf achtergrond-kenmerken leveren in totaal slechts 2% extra verklaarde variantie op. Met ons verklaringmodel (figuur 2) hebben we bewust aansluiting gezocht bij de centrale doelstelling van Middendorp. Daarom zijn we niet alleen geïnteresseerd in de verklaarde variantie van stemgedrag, maar tevens en vooral in de verklaarde variantie van de links-rechts-zelfplaatsing. Een score op laatstgenoemde variabele, door Middendorp 'links-rechts ideologische identificatie' genoemd, zegt alleen iets over

de mate waarin men zich als 'links' of 'rechts' beschouwt en niets over de betekenis welke aan de termen 'links' en 'rechts' wordt toegekend. Daarom hebben we twee factoren in ons model opgenomen – socialisme en sociale gelijkheid – die niet alleen stemgedrag voor een deel verklaren, maar tevens licht werpen op de impliciet toegekende betekenis van de termen 'links' en 'rechts'. Bij de onderbouwing van ons verklaringmodel hebben we op beknopte wijze aangegeven waarom we gekozen hebben voor 'attitude ten aanzien van socialisme' en 'standpunt inzake sociaal-economische gelijkheid'.

Onze modelvariabele 'sociale gelijkheid' is een betrouwbare en tevens eenvoudige meting van standpunt inzake sociaal-economische gelijkheid en vergelijkbaar met de meer ingewikkelde meting 'links-rechts-ideologische positie' uit het verklaringmodel van Middendorp. De variabele 'sociale gelijkheid' is in ieder geval 'inhoudelijk geconceptualiseerd' om te spreken in Middendorps termen.⁹

Onze belangrijke determinant van zowel links-rechts-zelfplaatsing als van (intentioneel) stemgedrag, 'socialisme' genaamd, is niet zonder meer vergelijkbaar met de verklarende factor 'socialisme' uit het model van Middendorp. Onze meting van 'socialisme' (i.e. 'houding t.a.v. socialisme') is direct, die van Middendorp indirect.¹⁰

Ofschoon een 'indirecte' meting van 'socialisme' (en van 'liberalisme') alleszins te verdedigen is, geven we toch de voorkeur aan een meer directe meting van 'attitude ten aanzien van socialisme'. Het antwoord op de vraag: 'Beschouwt u zichzelf als socialistisch of als antisocialistisch?' achten we al met al meer indicatief voor iemands attitude in dezen, althans zoals de respondent dat zelf wenst te zien, dan de (in principe wellicht meer objectieve) score op de socialisme-schaal van Middendorp. In dit verband zij opgemerkt dat de door Middendorp vermelde correlatie tussen de 'indirecte' metingen van 'socialisme' en 'liberalisme' ($r = -.12$) bijzonder zwak is en minder realistisch lijkt te zijn dan de door ons berekende correlatie tussen de corresponderende 'directe' metingen ($r = -.34$). Een 'directe' meting van 'attitude ten aanzien van socialisme' heeft als mogelijk bezwaar dat de betekenis ervan niet expliciet is. Een 'indirecte' meting ervan loopt echter het gevaar dat slechts een deel van de semantische inhoud in de meting tot uitdrukking komt. Wanneer we het verklaringmodel van Middendorp (figuur 1 in dit artikel) vergelijken met ons verklaringmodel (figuur 2), dan blijkt niet alleen dat we 'liberalisme' als determinant van stemgedrag geschrapt hebben, maar ook dat we een causale relatie verondersteld hebben van 'links-rechts-ideologische positie' (in casu: 'sociale gelijkheid') naar 'links-rechts-zelfplaatsing', zoals dat trouwens ook in Middendorp (1989a: 72) het geval is. Bovendien is de operationalisering van

al onze modelvariabelen bijzonder eenvoudig.

Desalniettemin verklaart ons model ten minste evenveel van stemgedrag (58%). Voorts blijkt uit ons model (figuur 3) dat 48% van de variantie in 'links-rechts-zelfplaatsing' verklaard kan worden door de 'attitude ten aanzien van socialisme' en 'standpunt inzake sociaal-economische gelijkheid'. Dit kan ook als volgt geformuleerd worden: de zelfplaatsing in termen van 'links-rechts' kan deels geïnterpreteerd worden in termen van 'socialistisch/antisocialistisch' en van voor- danwel tegenstander van 'sociaal-economische gelijkheid'.

De ratio van ons verklaringsmodel ligt echter met name in het theoretisch uitgangspunt ervan: de gepostuleerde consistente samenhang van kenmerken, welke op logisch-deductieve wijze gekoppeld kunnen worden aan een ideologische oriëntatie. Bovendien hebben we aangegeven onder welke condities deze consistentie maximaal geacht mag worden, namelijk: sterke politieke interesse en tevens hoog opleidingsniveau.¹¹

Merkwaardig genoeg blijkt juist het aantoonbaar relevante kenmerk 'politieke interesse' in menig politicologisch onderzoek naar stemgedrag een 'vergeten' variabele te zijn. Onderzoekers die geïnteresseerd zijn in 'Ideologie en stemgedrag in Nederland' hebben nog wel wat ruimte voor verder onderzoek.

Noten

1. Wat ons frappeert in deze en andere studies is het veronderstelde problematische karakter van de relatie tussen links-rechts-zelfplaatsing en stemgedrag, wanneer in beide gevallen gebruik is gemaakt van eenzelfde tienpuntsschaal. Naar onze mening is de zelfplaatsing theoretisch volstrekt te onderscheiden van de gepercipieerde score van een politieke partij. Met contaminatie heeft dit niets van doen, met tautologie evenmin. De rangordening van politieke partijen (met ranggetallen: 1, 2, ...) op een links-rechtsschaal op basis van de gemiddelde rating is volstrekt legitiem. Het resultaat van de rangordening wijkt, naar onze mening, niet of nauwelijks af van wat men redelijkerwijze zou mogen verwachten. Dat de variabelen links-rechts-zelfplaatsing en stemgedrag empirisch sterk samenhangen is natuurlijk niet verwonderlijk. Immers, ze kunnen allebei beschouwd worden als de uitdrukking van dezelfde ideologische oriëntatie. Juist het ontbreken van een (vrij) sterke relatie zouden we problematisch vinden. Binnen het kader van de begripsvalidering van inhoudelijke links-rechtsvariabelen is de theoretische nabijheid van zelfplaatsing en stemgedrag eerder als voordeel dan als nadeel te beschouwen. In de studie van Middendorp betreft de links-rechts-zelfplaatsing een vijfpuntsschaal.

2. In Middendorp (1989a: 74) blijkt over dezelfde gegevens de verklaarde variantie in links-rechts-zelfplaatsing bijna 40% te zijn, maar het aldaar weergegeven model is niet geheel vergelijkbaar met het model in de studie welke we hier bespreken.

3. Dit bezwaar geldt a fortiori voor Middendorp (1989a), waarin de verschillende operationalisering van stemgedrag blijkbaar (vgl. figuur 1 en noot 4 in die studie) betrekking hebben op dezelfde steekproef als waarvoor het model getoetst wordt.

4. De door ons en Middendorp gehanteerde gegevens betreffen een enquête die door NIPO BV (Amsterdam), in samenwerking met het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) en voor een deel gesubsidieerd door de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek (ZWO, thans NWO), in Nederland in 1985 is uitgevoerd onder een steekproef van de Nederlandse bevolking.

5. Als uitgangspunt fungeerde de volgende rangordening van de negen genoemde partijen op een links-rechtsschaal:

CPN	-	PSP	-	PPR	-	PvdA	-	D'66	-	CDA	-	VVD	-	SGP	-	GPV
1		2		3		4		5		6		7		8		9

Deze rangordening is in overeenstemming met die vermeld in Van der Eijk en Niemöller (1983: 262). Zie ook noot 1. Omwille van de vergelijkbaarheid met de studie van Middendorp (1989b) hanteren we de zespuntsschaal, ofschoon de negenpuntsschaal onze voorkeur heeft. Voor ons verklaringsmodel (N = 1090) maakt het weinig uit. De verklaarde variantie van stemgedrag is in het laatste geval 2% geringer.

Ter vermijding van misverstand zij het volgende nog opgemerkt. In onze operationalisering van (intentioneel) stemgedrag maken we bewust gebruik van rangscores en niet van de gemiddelde partijratings zelf. Meetwaarden welke toekomen aan partijen ('partijaanhangen') kunnen en mogen, methodologisch gezien, niet zonder meer en niet zonder gevaar gehanteerd worden in analysemodellen op individuniveau (vergelijk: 'aggregative fallacy' en het gevaar voor tautologische constructies). Onze operationalisering van (intentioneel) stemgedrag betreft derhalve, strikt genomen, een variabele van ordinaal meetniveau. Desondanks hanteren we (intentioneel) stemgedrag in ons verklaringsmodel, gebaseerd op multiple regressieanalyses, als een variabele van interval meetniveau. Kan en mag dit wel? Nogmaals, er zij geen misverstand. In het eerste geval gaat het om een methodologisch probleem, in het tweede gaat het om een methodisch-technisch probleem. Impliciet hebben we in onze operationalisering van (intentioneel) stemgedrag een niet-lineaire monotone transformatie toegepast. Nu is de correlatiecoëfficiënt r weliswaar niet invariant, maar doorgaans ook niet erg gevoelig voor dergelijke transformaties. Zie bij voorbeeld: Galtung (1969: 217) en Brand-Koolen (1972: 242-247). In menig empirisch onderzoek wordt bovengenoemde transformatie, al dan niet bewust, toegepast. In het onderzoek van Middendorp kan men hierbij denken aan zijn modelvariabelen: opleiding, subjectieve klasse, inkomen, religieuze betrokkenheid en waarschijnlijk eveneens links-rechts stem-intentie.

6. Middendorp (1989b: 186, noot 5) stelt: 'De Steekproef N = 1791 (personen tussen 17 en 70 jaar oud) is representatief voor de Nederlandse bevolking en wordt in de tekst gemakshalve aangeduid als het "electoraat"'. In feite heeft hij zich beperkt tot de 17- t/m 69-jarigen. Onze studie echter is gebaseerd op een steekproef van 18-jarigen en ouder (N = 1895), maar alle door ons vermelde onderzoeksresultaten zouden (nagenoeg precies) gelijk zijn, als we gebruik gemaakt zouden hebben van de steekproef van N = 1791. De vergelijkbaarheid van onderzoeksresultaten is derhalve buiten kijf.

7. Redenen van uitval bij de variabele stemgedrag	
n.v.t.: vraag niet gesteld:	12,8%
g.a.: geen opgave/wil niet zeggen:	2,3%
anders: noemt andere partij (dan een van de 9):	1,5%
blanco:	0,1%
weet nog niet:	11,5%
	28,2% (N = 1895)

8. Ons verklaringsmodel (N = 1090) heeft alleen betrekking op de respondenten die op elk van de vier modelvariabelen gescoord hebben. Door de uitsluiting van de 'missing values' (listwise) kan er systematische uitval optreden. Bij de interpretatie van de onderzoeksresultaten dient met deze mogelijkheid rekening te worden gehouden. In ons verklaringsmodel zou men kunnen spreken van een lichte systematische uitval met betrekking tot de middencategorie (score 3) van de variabelen 'socialisme' en 'zelfplaatsing'. Vergeleken met de relatieve frequentieverdelingen van deze variabelen voor de steekproef als geheel, is de relatieve omvang van de middencategorie 5 à 7% geringer. Gemiddelde, spreiding en scheefheid blijven echter nagenoeg ongewijzigd, zodat de lichte 'bias' per saldo nauwelijks of geen effect heeft. Overigens is voorafgaand aan tabel 3 sociale gelijkheid in vijf categorieën ingedeeld: (4-6, 7-10, 11-14, 15-18, 19-20).

9. In Middendorp (1989b: 176) wordt gesteld: 'links-rechts-ideologische positie is gemeten via een gewogen somscore: weging op basis van factorlading en standaarddeviatie van elke hoogladende attitudeschaal (zie tabel 1)'. Het criterium voor 'hoogladend' wordt echter niet vermeld, zodat enige onduidelijkheid in de constructie van deze variabele blijft bestaan. Waarschijnlijk gaat het om de attitudeschalen 1 (Attitude t.a.v. gelijkheid inkomen/bezit), 2 (Overheidsingrijpen t.a.v. gelijkheid) en 5 (Inkomenspolitiek door overheid) uit tabel 1 (o.c.: 173). Elk van deze schalen heeft een factorlading van ten minste .70.

10. In Middendorp (o.c.: 176) wordt gesteld: 'De sociaal-filosofische achtergronden van links-rechtsideologische positie' (socialisme en liberalisme) zijn gemeten via eenvoudige sommatie van scores op hoogladende items (zie tabel 2)'. 'Wederom is niet geheel duidelijk welke items nu precies 'hoogladend' zijn en op grond daarvan in de meting zijn betrokken. Naar onze mening zijn de beste en tevens hoogstladende socialisme-items vooral indicatief voor 'standpunt inzake sociale gelijkheid', terwijl de beste liberalisme-items vooral indicatief zijn voor 'standpunt inzake economische vrijheid'.

11. De categorie kiezers met sterke politieke interesse en tevens hoge opleiding is bijzonder klein: nog geen vijf procent van de kiezerssteekproef (N = 1895). Juist deze categorie lijkt ons nog het meest vergelijkbaar met Tweede Kamer-leden. In dit verband willen we een aardig onderzoeksresultaat niet onvermeld laten, omdat het wellicht een aanknopingspunt biedt voor Middendorp (o.c.: 186, noot 9) in de door hem gesignaleerde discrepantie tussen Kamerleden en 'electoraat'. Voor bovengenoemde categorie hebben we een principale componenten analyse uitgevoerd op een tiental items: drie liberalisme-items, indicatief voor 'standpunt inzake economische vrijheid' en drie socialisme-items, indicatief voor 'standpunt inzake sociale gelijkheid'. Voor een beknopte omschrijving van deze items zij verwezen naar Middendorp (1989b: 175, tabel 2: nrs. 15, 16, 17 en 20, 22, 23). Vier items zijn 'directe' metingen van de mate waarin men zichzelf beschouwt als 'liberaal/antiliberaal' (var458), 'socialistisch/antisocialistisch' (var459), 'behoudend/vooruitstre-

vend' (var457) en als 'links-rechts' (var461). In deze analyse zijn de ontbrekende scores (weet niet/geen antwoord) geheel buiten beschouwing gelaten (= listwise deletion of missing values). Nochtans is de totale uitval niet groter dan 13%. Deze tien items vormen nog net één factor (of component zo men wil) met volstrekt consistente factorladingen. De gemiddelde (absolute) factorlading is groter dan .70, hetgeen in overeenstemming is met de verklaarde variantie: 51,9%. De een-factor-oplossing impliceert in ieder geval een consistente samenhang tussen deze tien items, althans voor de categorie kiezers met sterke politieke interesse en tevens hoge opleiding.

Literatuur

- Brand-Koolen, M. (1972), *Factoranalyse in het sociologisch onderzoek. Explicatie en evaluatie van enige modellen*, Leiden.
- Eijk, C. van der, en B. Niemöller (1983), *Electoral change in the Netherlands, Empirical results and methods of measurement*, Amsterdam.
- Galtung, J. (1969), *Theory and methods of social research*, Londen.
- Kuypers, G. (1973), *Grondbegrippen van Politiek*, Aula 490, Utrecht/Antwerpen.
- Middendorp, C.P. (1979), *Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland. Progressiviteit en conservatisme in de jaren 60 en 70*. Boom, Meppel/Amsterdam.
- Middendorp, C.P. (1989a), De betekenis van links-rechts zelfplaatsing en haar effect op stemgedrag, *Mens en Maatschappij*, 64e jaargang, nr. 1, januari 1989, 66-79.
- Middendorp, C.P. (1989b), Ideologie en stemgedrag in Nederland, *Acta Politica*, 1989/2, 171-189.

Bijlage 1: Operationalisering van de modelvariabelen

Ons verklaringsmodel van (intentioneel) stemgedrag omvat de variabelen: socialisme, sociale gelijkheid, links-rechts-zelfplaatsing en uiteraard stemgedrag. De nummering van de vragen en van de variabelen is ontleend aan het onderzoek 'Culturele Veranderingen in Nederland (1985)'.

- *socialisme* (vraag 172c, var459): 'Beschouwt u zichzelf als socialistisch of als antisocialistisch?' (1 = zeer socialistisch, 2 = gematigd socialistisch, 3 = geen van beide, 4 = gematigd antisocialistisch, 5 = zeer antisocialistisch). Merk op dat wij de attitude ten aanzien van socialisme rechtstreeks meten terwijl Middendorp (1989b: 176) deze indirect meet via een sommatie van een aantal item-scores. Hierover meer in bijlage 2.
- Voor het standpunt inzake sociaal-economische gelijkheid (*sociale gelijkheid*) hebben we een Likertschaal uit 4 items bepaald. Elk item is bevestigd in een vijfpuntsschaal; de antwoordcategorieën 'geen opgave/geen mening' hebben we buiten de analyse gelaten.

$$\text{sociale gelijkheid} = \text{var098} + \text{var102} + \text{var342} + \text{var343}$$

Kortheidshalve laten we hier de instructies aan de enquêteurs en de introductie van de vragen onvermeld en beperken we ons tot de formulering van de items, met verwijzing naar de betreffende vraag uit de vragenlijst van het

betreffende onderzoek.

Var098 (vraag 156): 'Bent u ervoor of ertegen dat: de overheid ingrijpende maatregelen neemt om de verschillen in inkomens te verkleinen' (1 = sterk voor, 2 = voor, 3 = niet voor, niet tegen, 4 = tegen, 5 = sterk tegen).

Var102 (vraag 157): 'De overheid moet: ondernemingen verplichten werknemers even sterk te laten meedelen in de winst als de aandeelhouders' (1 = sterk mee eens, 2 = mee eens, 3 = noch mee eens, noch mee oneens, 4 = mee oneens, 5 = sterk mee oneens).

Var342 (vraag 100): 'De standsverschillen zouden kleiner moeten zijn dan nu' (1 = sterk mee eens, 2 = mee eens, 3 = noch mee eens, noch mee oneens, 4 = mee oneens, 5 = sterk mee oneens).

Var343 (vraag 100): 'De arbeiders moeten nog steeds strijden voor een gelijkwaardige positie in de maatschappij' (1 = sterk mee eens, 2 = mee eens, 3 = noch mee eens, noch mee oneens, 4 = mee oneens, 5 = sterk mee oneens).

Deze vier items zijn bij Middendorp (1989b: 173) verspreid over een drietal Mokkenschalen (nrs. 1, 2 en 5) en deze drie schalen laden het hoogst op zijn factor links-rechts. Sociale gelijkheid is een sterke Likertschaal ($\alpha = .79$), waarbij de somscores variëren van 4 (sterk voor sociaal-economische gelijkheid) tot 20 (sterk tegen sociaal-economische gelijkheid); 13,8% van de respondenten scoort niet op deze variabele ($N = 1895$).

- De *links-rechts-zelfplaatsing* is rechtstreeks bevraagd in vraag 172e (var461): 'Beschouwt u zichzelf als "links" of als "rechts"?' (1 = zeer links, 2 = gematigd links, 3 = geen van beide, 4 = gematigd rechts, 5 = zeer rechts).

- Voor *stemgedrag* hanteren we vraag 96 (var274): 'Als er nu verkiezingen zouden zijn voor de Tweede Kamer, zou u dan gaan stemmen?' en vraag 97 (var275) 'Op welke partij zou u dan waarschijnlijk stemmen?' Dezelfde partijen die Middendorp selecteert, worden door ons tot een schaal van links naar rechts gehercodeerd: 1 = CPN/PSP/PPR, 2 = PvdA, 3 = D'66, 4 = CDA, 5 = VVD, 6 = SGP/GPV. Naar onze mening is deze rangordening in overeenstemming met een 'objectieve' rangordening van politieke partijen op een links-rechtsschaal.

Bijlage 2: Alternatieve metingen van 'socialisme' in ons verklaringsmodel

We vergelijken de volgende vijf varianten van Socialisme als determinant van stemgedrag:

- Socialisme1: directe meting (var459)
- Socialisme2: Likertschaal: var260 + var261 ($\alpha = .56$)
- Socialisme3: Likertschaal: var260 + var261 + var262 ($\alpha = .62$)
- Socialisme4: Likertschaal: var260 + var261 + var262 + var264 ($\alpha = .67$)
- Socialisme5: Likertschaal: var260 + var261 + var262 + var264 + var256 ($\alpha = .68$)

Deze schaalitems zijn afkomstig van vraag 160 uit de vragenlijst. In deze vraag kreeg de respondent in totaal vijf paren van uitspraken voorgelegd die betrekking hadden op 'socialisme':

(var260) De bestaande maatschappelijke verschillen tussen mensen zijn voorna-

melijk het gevolg van de ongelijke kansen die mensen krijgen om zich te ontwikkelen. De bestaande maatschappelijke verschillen tussen mensen zijn voornamelijk het gevolg van de verschillen in aangeboren bekwaamheid.

(var261) Het bestaan van klassen en standen is onrechtvaardig. Het bestaan van klassen en standen is noodzakelijk voor het welzijn van allen.

(var262) De belangrijkste maatschappelijke tegenstelling wordt nog steeds gevormd door die tussen de verschillende maatschappelijke klassen. In de huidige maatschappij heersen geen belangrijke tegenstellingen meer tussen de verschillende maatschappelijke klassen.

(var264) Door de bestaande gezagsverhoudingen in de samenleving worden veel mensen in hun vrijheid beperkt. De bestaande gezagsverhoudingen in de samenleving zijn het meest geschikt voor het welzijn van allen.

(var256) In een maatschappij gebaseerd op het vrije ondernemerschap wordt meestal te weinig aandacht besteed aan noodzakelijke openbare voorzieningen. In een maatschappij gebaseerd op het vrije ondernemerschap wordt het welzijn van allen meestal het beste bevorderd.

De betrouwbaarheid van elke Likertschaal wordt uitgedrukt in een 'alpha'. Alphawaarden zijn niet zonder meer vergelijkbaar omdat de hoogte ervan ook afhankelijk is van het aantal schaalitems. Ontbrekende scores zijn buiten de schaalconstructie gelaten. Het item met de laagste factorloading (1989b: tabel 2, .47), blijkt ook het slechtste schaalitem te zijn in de laatste variant (Socialisme5). Hoogladend is dit item (var256) zeker niet. Welke variant Middendorp zelf gebruikt heeft, is niet geheel duidelijk. Ofschoon de voetnoot bij zijn tabel 2 wijst in de richting van de laatste variant, willen we geen enkele variant (van de indirecte metingen) uitsluiten. Wat de behandeling van de ontbrekende gegevens betreft, tasten we evenzeer in het duister. Wat de *indirecte* metingen van 'Socialisme' betreft, gaat onze voorkeur uit naar Socialisme3. Deze Likertschaal is duidelijk te interpreteren in termen van sociale gelijkheid. De betrouwbaarheid van deze schaal is redelijk te noemen en is naar verhouding iets beter dan die van de laatste twee varianten. Bovendien vertoont deze meting een niet scheve frequentieverdeling.

In kolom (1) van tabel 4 staan de resultaten van ons oorspronkelijk model. In kolom (2) tot en met kolom (5) staan de resultaten vermeld, wanneer de directe meting van socialistische attitude achtereenvolgens vervangen wordt door elk van de indirecte metingen: socialisme2 tot en met socialisme5. Voor elk model geldt dat alle pad-coëfficiënten statistisch significant van nul verschillen ($p < .001$), ongeacht de meting van socialistische attitude. Opvallend is natuurlijk dat de verklaarde variantie van stemgedrag nauwelijks verandert. Dit in tegenstelling tot de

Tabel 4: Overzicht van verklaarde varianties in de alternatieve regressieanalyses

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
verklaarde variantie van soc. gelijkheid:	.20	.25	.28	.29	.30
zelfplaatsing:	.48	.28	.28	.30	.32
stemgedrag:	.58	.55	.55	.56	.56
in regressieanalyse N =	1090	1087	1053	1029	990

beide andere modelvariabelen. Wanneer men bedenkt dat de indirecte metingen van 'socialisme' vooral sociale gelijkheid indiceren, dan is het allerm minst verwonderlijk dat de verklaarde variantie van standpunt inzake sociaal-economische gelijkheid is toegenomen en die van links-rechts-zelfplaatsing verminderd is en wel in vrij sterke mate. De conclusie lijkt gerechtvaardigd dat de directe meting van socialistische attitude, zij het impliciet, nog andere aspecten aanboort dan sociale of economische gelijkheid. Een adequate, indirecte meting van 'socialisme' is dan ook volstrekt geen geringe opgave. Naar onze mening mag echter wel verondersteld worden dat een adequate meting van attitude ten aanzien van socialisme (vrij) sterke correlaties dient te vertonen met links-rechts-zelfplaatsing en met stemgedrag. De directe meting van socialisme voldoet in dit opzicht duidelijk beter dan de indirecte metingen. Het zal dan ook weinig verwondering wekken, dat onze voorkeur vooralsnog uitgaat naar een meer *directe* meting van 'socialisme', zoals in ons verklaringsmodel het geval is.

Bijlage 3: Stabiliteit van het verklaringsmodel

We zijn nagegaan of ons verklaringsmodel geldt voor zowel mannen als vrouwen, voor jongeren en ouderen, voor kerkelijken en niet-kerkelijken. De kenmerken geslacht (var001), leeftijd (var002) en kerkelijke gezindte (var201) hanteren we derhalve als conditionele variabelen. Voor elke conditie geldt dat ons verklaringsmodel geheel overeind blijft. Steeds verschillen alle pad-coëfficiënten statistisch significant van nul ($p < .001$).

Tabel 5: Overzicht van verklaarde varianties in de regressieanalyses

	Allen	condities					
		(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
verklaarde variantie van soc. gelijkheid:	.20	.21	.18	.20	.20	.28	.10
zelfplaatsing:	.48	.48	.48	.49	.47	.52	.34
stemgedrag:	.58	.57	.59	.58	.57	.57	.50
steekproefomvang vooraf N =	1895	914	981	761	1134	981	860
in regressieanalyse N =	1090 58%	597 65%	493 51%	412 54%	678 60%	590 60%	485 56%

- condities: (1) man
 (2) vrouw
 (3) jongeren (18 tot en met 34 jaar)
 (4) ouderen (35 jaar en ouder)
 (5) kerkelijke gezindte: geen
 (6) kerkelijke gezindte: RK, Nederlands Hervormd, Gereformeerd

Wat de eerste vier condities betreft zijn er nauwelijks verschillen in verklaarde varianties, dit in tegenstelling tot de laatste twee. Wanneer we echter de factor 'religie' (= kerkelijke gezindte) als exogene variabele aan ons verklaringsmodel zouden toevoegen, dan verandert de verklaarde variantie van stemgedrag niet.